

ÁLLAM – ORSZÁG – RÉGIÓ ÉS A VALÓSÁG

(State, Country, Region and the Reality)

MEZEI ISTVÁN

Dolgozatomat dr. Tóth Józsefnek ajánlom azzal a megjegyzéssel, hogy – az alábbiakban kifejtendő tények ellenére – az ő álláspontjának érvényesülését szeretném magam is.

Kulcsszavak:

Kárpát-medence határ menti kapcsolatok regionalizálás

A dolgozatban bemutatásra kerülnek azok a nemzetközi gazdasági folyamatok, amelyek új piaci mozgásokat kényszerítettek a Kárpát-medence népeire, új politikai határok közé törve a munkamegosztás addigi regionális egységét. Ezt rögzítette a cseh/szlovák politika, amely az új határokon belül teremtett 1920-tól immár saját területein belül tartós, Magyarország, illetve a Kárpát-medence többi része felé inkább zárt, mint nyitott munkamegosztást, regionális elkülönülést. Ezért a Kárpát-medence évezredek regionális egysége a múlté.

Bevezetés

A társadalmi változások térbeli megjelenésével foglalkozó regionális tudományok szerteágazó kutatási témaköreit két végletbe csoportosíthatjuk.

Az egyik nagy kutatási terület az államigazgatási területegységek egymáshoz viszonyított helyzetével foglalkozik. Ez teljesen érthető, hiszen a politikai döntéshozásban valós adatokon alapuló elemzésekre kell támaszkodni. Egy ország különböző területi-közigazgatási egységei között észlelhető különbségek alapján dönteni lehet a beavatkozás szükségességéről, a beavatkozás módszeréről, szükség esetén a fejlesztési források átcsoportosításáról. A közigazgatási határoknak ezt a kitüntetett szerepét erősíti az európai uniós tagság, mert a támogatási források odaítélésében láthatóan döntő szerepe van a statisztikai jelentéseknek. Az Európai Statisztikai Hivatal az összehasonlíthatóság érdekében ragaszkodik is a bejelentett téregységek állandóságához, a jelentésekhez, az elemzésekhez használt mutatók azonosságához.

A másik végpontra áll az a kutatási irány, amely igyekszik magát függetleníteni az államilag rögzített területegységektől. A valóságos térbeli folyamatokból kiindulva jut el olyan téregységekhez, amelyek a valóságos folyamatok alapján rajzolják ki a tényleges régiókat, a települési vonzások számbavételével. *George Benko* tanulmánya (1997) ebben a szellemben foglalja össze a globális és lokális térformáló erőkről szóló vitát, megemlítve a nagy tudományos teljesítményeket Christallertől a hálózati szerveződések fontosságát hangsúlyozó *Leborgne* és *Lipietz* munkásságáig.

A kétféle kutatási irány sokszor találkozik, mert természetesen a valóságos történések a kutatásoktól függetlenül zajlanak, és ténylegesen összekötődnek a jelenségek. A közigazgatási határok látszólagos merevsége, változatlansága mögött az „alatta” zajló valós társadalmi-gazdasági folyamatok nem pont ezekhez a téregységekhez igazodnak. Néha kisebb területen, egy-két településen, néha nagyobb területen, egész megyényi, vagy azon is túlnyúló területen.

Példa erre az a korszakváltás, amit a nehézipar válsága, fontosságának csökkenése, illetve a szolgáltatások, a kutatás-fejlesztés megerősödése, felfutása során figyelhetünk meg. Habár a váltást a közigazgatási egységek határaihoz kötődő adatokkal írják le a szakértők, tudjuk, hogy a válsággal sújtott települések csoportjai egyrészt túlnyúltak az állami-közigazgatási határokon, másrészt mellettük közvetlenül is lehettek válsággal nem sújtott települések. Az 1950 körül még virágzó nehézipari, vas- és acélgyártással foglalkozó régiók az 1990-es évekre elvesztették vezető pozícióikat, és sereghajtók lettek.

Ha azokat a régiókat vesszük számba, amelyek 1950 után törtek az éltre új gazdasági formációikkal, akkor azt látjuk, hogy új gazdasági erőterek születtek Európában, megint csak a határoktól függetlenül. Ilyenek a regionalista humorral elnevezett Kék Banán, Napfény övezet vagy Kék Csillag formációk (Horváth 1998). Ez utóbbiakhoz tartozó statisztikai körzetek sorrendjében csak minimális változás történt az utóbbi tíz évben (*Sechster Periodischer Bericht*). Mindez azt mutatja, hogy az állami-közigazgatási téregységek és a valós régióképződés egymást sokszor átfedő, sokszor egymást kizáró folyamatokból áll. Ez az oka annak, hogy egyre többet hallunk a közigazgatási határok merevségén fölülemelkedő régiók fontosságáról, a régiók Európájáról.

A magyar regionális tudomány is szembetalálkozott ezzel a problémával, épp a Kárpát-medence kapcsán. Princz Gyula nyomdokain járva Tóth József vetette föl, hogy a Kárpát-medence egésze még ma is egy régió a jelenlegi államhatárok ellenére. Tóth József elképzelése egy szélesebb, átfogóbb gondolatmenetbe illeszkedik. Európa egészéről állapítja meg, hogy a tér felosztása, a természetes regionális tagolódás és a politikai határok nem esnek egybe. Országnak nevezve a nagyobb régiókat 17 országot (régiót, nagyobb téregységet) nevez meg Európában. Közülük néhányat főlemlítve nevezzük meg Ibériát, Britanniát, Skandináviát, a Balkánt és természetesen Kárpátiát. Velük szembe állítja az 50 létező államot Írországtól (Britannia része) Grúziáig (Kaukázia része). A „régiók Európájában” a természetes regionális együttműködés, az organikus gazdasági, térbeli elhelyezkedés alapjain folyik a kooperáció.

Ezt a tudományos megfigyelést alátámasztja az Európai Unió politikája, mert kiemelt célja a régiók Európájának megerősítése, aminek az érdekében az egyes államok hajlandóak részben feladni szuverenitásukat, hajlandóak kompromisszumokra a regionális együttműködés előnyeiért cserébe.

A nyugat-európai együttműködésekéről szóló beszámolók, tanulmányok, elemzések megerősítik, hogy valóban csökken a határok szerepe, a regionális együttműködéseké pedig növekszik. Ennek két fontos következménye van. Egyrészt a nemzeti

határok szerepének jelentősége csökkent, másrészt a hatalom gyakorlásának bizonyos elemei a nemzetállami szintről „lefelé”, a régiók, illetve „fölfelé” az Európai Unió szintjére kerültek. A hatalom megosztásának példáiként hagyományosan a német föderalizmust szoktuk emlegetni, amely most virágkorát éli, de Franciaország is jelentős lépéseket tett a hatalom megosztásának irányába. Az állami feladatok közül egyre többet vesznek át az Európai Unió intézményei, a határokon átnyúló szervezetek, az euróregiók száma megszorodott (Süli-Zakar 2003).

Vajon itt, a Kárpát-medencében is bekövetkezik ez a folyamat? Az állampolgári igény a határok megszűnésére, a földrajztudós számítása a régiók föltámadásáról meg fog valósulni?

A továbbiakban a szerző kételyeit fogja megfogalmazni azzal a megjegyzéssel, hogy maga is az állampolgári-földrajztudósi regionális álmok érvényesülését szeretné. A tanulmány három témakört érint. Véleményünk szerint a gazdasági élet (ezen belül a külkereskedelem és a regionális fejlesztés) és a közigazgatás olyan erősen beavatkozott a Kárpát-medence regionális viszonyainak alakításába, hogy nagyon gyengének látjuk a közös régióvá válás esélyeit. Mivel a Kárpát-medencén ma nyolc állam osztozik, Szlovákiát fogjuk példának tekinteni. Szlovákia ugyanis teljes területével Kárpát-medencei állam, a szlovák nép a hajdani magyar állam keretei között alakult ki. A több évszázados együttélés miatt kitüntetetten kell figyelnünk arra, hogy mi történik *legközelebbi* szomszédunkban.

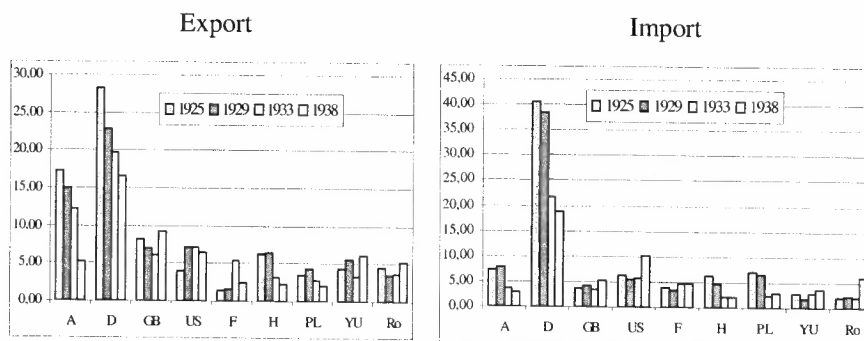
A gazdasági kapcsolatok teret megosztó szerepéről

Kelet-Közép-Európa országainak az első világháborút követően közös problémája volt a nagyhatalmak gazdasági rendszereihez való kapcsolódás, egyáltalán a bekapcsolódás az európai és a világrendbe. Saját akaratuktól függetlenül kellett változtatniuk igazodási pontjaikat. Ezt a jelenséget átcsapódásnak fogjuk nevezni a következőkben. Irodalmi megfelelője ennek a jelenségnek Ady Endre látomása a „kompországról”. Az első világháború után az Osztrák-Magyar Monarchia romjain létrejött (új) országoknak meg kellett, illetve újjá kellett szervezniük kereskedelmi kapcsolataikat, hiszen egy védett, jórészt önellátó piac széttörésével jöttek létre az utódállamok, köztük Csehszlovákia is.

Csehszlovákia legfontosabb külkereskedelmi piacai, habár csökkenő mértékben, de Ausztria és Németország lettek. Az összes célország adatait vizsgálva látható, hogy törekedett ennek az egyoldalúságnak az oldására. Ennek következtében az említett két ország részesedése csökkenni, illetve a táblázatban nem látható egyéb nyugati országok (Olaszország, Nagy-Britannia, Franciaország stb.) fontossága növekedni kezdett. Magyarország és Csehszlovákia között kezdetben élénk árucserre-forgalom zajlott, de 1931-ben hirtelen egyharmadára visszaesett, mert a külkereskedelmi szerződéseket a két ország nem újította meg. Ennek oka az utódállamokban „szokásos” vámháború volt.

1. ÁBRA

Csehszlovákia főbb külkereskedelmi partnerei 1925–1938 között
(The Main Foreign Trade Partners of Czechoslovakia between 1925 and 1938)

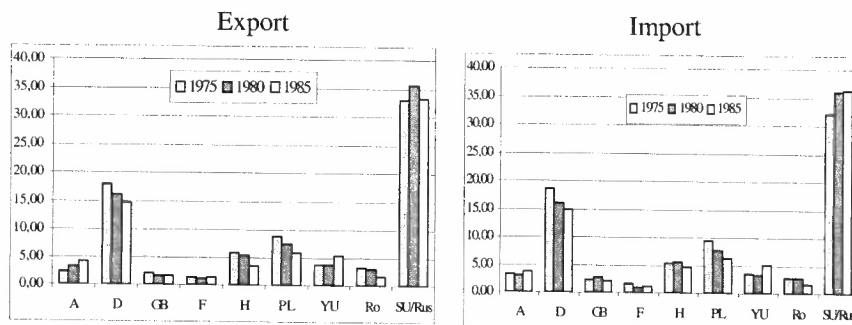

Forrás: Magyarország exportpiacai. 4. füzet, Csehszlovákia.

Ha összevetjük az 1925–1938 közötti évek külkereskedelmi adatait az 1975–1985 közötti adatokkal, akkor erősen szembetűnik az a jelenség, amit csapóhíd-jelenségnek mondhatunk. A két világháború közti német túlsúlyt (1. ábra) szovjet túlsúly váltotta föl (2. ábra), majd a szovjet birodalom összeomlása után megint átcsapódott a kereskedelmi utakon szállított áruk forgalmi fő iránya nyugat felé (3. ábra).

2. ÁBRA

Csehszlovákia főbb külkereskedelmi partnerei 1975–1985 között
(The Main Foreign Trade Partners of Czechoslovakia between 1975 and 1985)

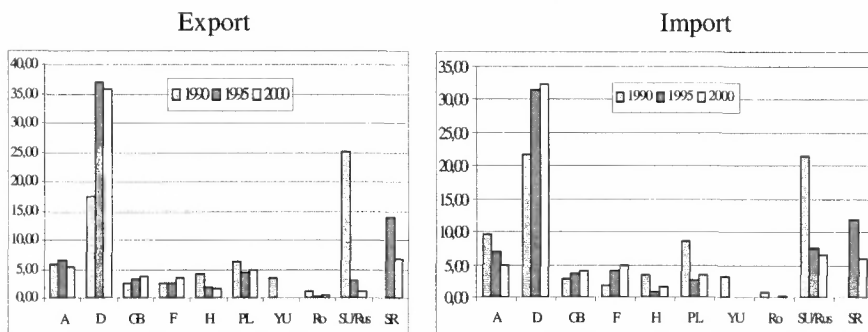
Forrás: Facts (1985, 1991).

Megjegyzés: A táblázatok német adatai összevontan tartalmazzák a korabeli Nyugat- és Kelet-Németország, valamint Nyugat-Berlin adatait is, de kezdetben a volt NDK volt a meghatározó fél. 1985-re emelkedett azonos arányúra a kelet-, illetve a nyugat-német külkereskedelem aránya.

Mindebből az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának gazdasági okára következtethetünk: az európai piac nem tűrte már a 19. század végén, hogy egy birodalomnyi terület különálló, szinte önellátó gazdasági egységet alkosson. A kapitalista gazdasági verseny, a szabad verseny a nagy, világméretűvé duzzadó monopóliumok korában föl akarta szabadítani, föl akarta törni ezt az elzárkózó piacot. Így került sor a birodalom fölbontására, ami politikailag rengeteg kárt okozott, mert a nemzetiségi elv félretolásával a győztesek hatalmi érdekeit valósította meg, miközben megvalósította gazdasági célját, az akkori európai piacon sok önálló, de egyaránt nyugat felé húzó gazdasági egység létrejöttét.

3. ÁBRA

*Csehszlovákia/Szlovákia főbb külkereskedelmi partnerei 1990–2000 között
(The Main Foreign Trade Partners of Czechoslovakia/Slovakia
between 1990 and 2000)*

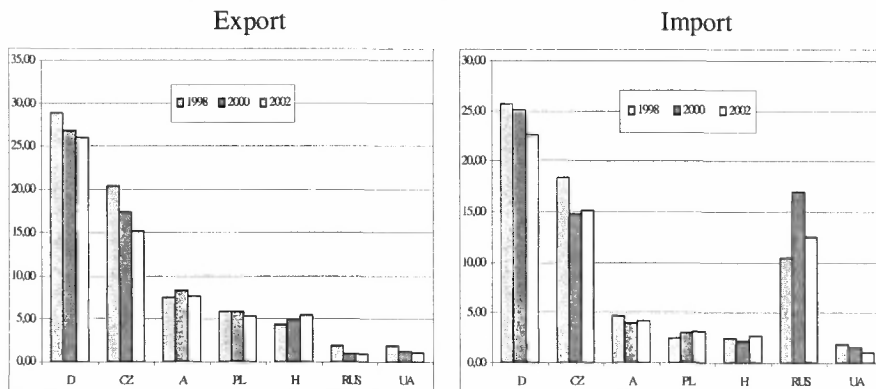

Megjegyzés: A táblázat 1990-es adatai az egységes Csehszlovákia adatai. Az 1995. és 2000. évi adatok a különálló Csehorszáé.

Forrás: Yearbook of the Cz, 2002., Yearbook of the SR, 2002.

4. ÁBRA

*Szlovákia főbb külkereskedelmi partnerei 1998–2002 között
(The Main Foreign Trade Partners of Slovakia between 1998 and 2002)*

Forrás: Yearbook of the SR, 2002.

Szlovákia külkereskedelmét napjainkban is a „vízszintes”, a kelet–nyugati irány jellemzi (4. ábra). Legjelentősebb partnerei ugyanis Németország, Csehország és Oroszország. Ez a hagyomány 1918-ban még Csehszlovákiában kezdett kiépülni elsősorban Németország felé, elfordulva a hagyományos, a „természetes”, a regionális (osztrák és főleg magyar üzleti-kereskedelmi) kapcsolatokról. A kommunizmus évtizedeiben természetesen a keleti külkapcsolatok erősödtek fel, ezek jelentőségét megtartotta a Mečiar-éra.

Az önálló Szlovákia külkereskedelmi partnereit tekintve jelentősen különbözik Csehországtól. Egyrészt maga Csehország sokkal jelentősebb partnere, mint Csehországnak Szlovákia, másrészt Oroszország jelentősége is nagyobb. Viszont a nyugati orientáció fölénye itt is vitathatatlan.

Megfigyelhető az adatokból, hogy 1990 után az ország fő külkereskedelmi partnere Németország, viszont a külkereskedelmi tevékenységben érdekelt többi ország nagyobb része is európai. Szlovákia esetében az export 50,3%-a megy európai országba, 78,8%-a az OECD országaiba, az import 60,5%-a érkezik európai országból és 91,5%-a az OECD országaiból. Az Európai Unió lett az az új keret, amin belül az egyes országok (különösen Németország) dominanciája feloldódik a többi tagállam ellenőrző jelenlétében, illetve megerősödött a többi európai országhoz fűződő kereskedelmi viszony.

Tanulságos azonban ez az átcsapódás abból a szempontból is, hogy belássuk, nem egyszerűen valamely nép, nemzet, politikai irányzat, állam nacionalizmusáról van szó, amikor ezek az országok egymással viszonylag alacsony mértékű, alacsony arányú gazdasági kapcsolatot tartanak fenn. Oka ennek a 19. század óta formálódó, majd a világháborúval beteljesedő egymástól való elválás, és az egymástól való függetlenség biztosítékként inkább a felfűződés, először a nagy európai birodalmak (német, majd szovjet) gazdasági-politikai érdekeinek kiszolgálására, újabban pedig az Európai Unió által diktált európai, illetve a globalizáció által rájuk kényszerített kereskedelmi érdekek logikájára.

1. TÁBLÁZAT

Magyarország külkereskedelmi forgalma a határ menti országokkal és Németországgal

(Foreign Trade of Hungary and Slovakia with Their Neighbouring Countries and Germany)

	Behozatal		Kivitel	
	1997	2004	1997	2004
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
Németország	26,96	29,16	29,16	31,43
Ausztria	10,55	8,32	8,32	6,81
Szlovénia	0,52	0,73	0,73	0,98
Horvátország	0,17	0,23	0,23	1,29
Jugoszlávia	0,27	0,18	0,18	0,92
Románia	0,73	1,53	1,53	3,20
Ukrajna	1,32	1,09	1,09	1,12
Szlovákia	1,89	1,98	1,98	1,91

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés.

Az 1. táblázat megint csak a külkereskedelmi forgalom adatai segítségével mutatja be az utódállamok egymás közti viszonyait. A Kárpát-medencében érdekelt államokkal Magyarország szinte minimális kapcsolatot tart fenn, Ausztria kivételével senkihez sem fűzi 2%-os forgalom a behozatalt tekintve, ehhez képest kiugró a 3,2%-os kivitel Romániába.

Európai példát hozva hadd említsem meg Írország esetét. Nemcsak a csatlakozás idején, de a magyar reformkortól kezdődően sokszor vetették össze a két ország nagyon hasonló – az erősebb szomszédnak kitett – sorsát. Eötvös József *Szegénység Írlandban* (1836) című útirajzától kezdve a neves ír politikus, *Arthur Griffith* (1904) írásáig sokan elemezték ezt az alávett helyzetet. Az írek angolokkal vívott sok évszázados harcainak az 1920-as években lett meg az az eredménye, hogy korábbi gyarmati helyzetükből kiszabadultak. Viszont a sok évszázados elnyomás ellenére még az 1950-es években is exportjuknak 90%-a Nagy-Britanniába ment. Mivel az ír politikai vezetés arra a következtetésre jutott, hogy az új ország gazdasága nem fejlődik elég erőteljesen, gazdasági-külkereskedelmi értelemben nyitásról döntöttek. Ennek hatására sok új cég települt az országba, a világgereskedelemben való bekapcsolódásuk eredményeként a Nagy-Britannia felé irányuló exportjuk a csatlakozás évében 50% körülire, mára 25%-ra csökkent. Tehát nekünk, a szomszédainkkal való kapcsolatainkban ezt a 25%-os arányt kell összevetnünk a jelenlegi 1-2%-os arányokkal (*Bilek* 2004).

Mindebből az következik, hogy Magyarországnak nem sikerült a dualizmus korában kialakult dinamikus központ szerepét fenntartania 1920 és különösen 1945 után. Ennek oka volt az erőszakos határmegvonás, a megszállt helyzet 1945 után, valamint az, hogy az utódállamok politikai döntéssel szándékosan más meglévő dinamikus központokhoz kapcsolódtak, csökkentve ezáltal Magyarország központtá válásának a lehetőségét is. A Kárpát-medence nyolc országát tekintve egy bonyolult háló részei lettünk, de egyelőre nem tudtuk kihasználni központi fekvésünk, népességünk, kultúránk előnyeit. Ahhoz, hogy kapcsolataink a szomszédaink felé is megerősödjenek, hogy pl. Szlovákia és Magyarország között a külkereskedelmi kapcsolatok meghatározó mértékű szintre emelkedjenek, igen szívós, türelmes munkára van szükség. Ehhez adhatna keretet a visegrádi együttműködés, amit nem véletlenül a magyar politikai gondolkodás talált ki. Elképzelésük jogosságát igazolta azóta a csatlakozási tárgyalások nem várt eredménye, a régi és az új tagállamok egyenlőtlen elbírálása.

A fentiek miatt állítható, hogy *Tóth József* (2002) elgondolása a szerves régióképződés erejéről a Kárpát-medencét illetően (sajnos) nem tartható, mert 1920 óta jelentős változások következtek be nemcsak az utódállamok, hanem a világgazdaság életében is, amelyek következtében új regionális kapcsolatrendszerek alakultak ki. Ezeknek az új kapcsolatoknak a fő iránya most már nem északi-déli, nem egy „kisebb tájhoz”, a Kárpát-medencéhez kötődő, hanem nagy léptékekben keleti-nyugati irányultságú. Ez a gazdasági irányváltás a legfőbb befolyásolója a határ menti kapcsolatoknak, emiatt állítható, hogy a határ menti kapcsolatok jóval nagyobb gazdasági erőknél, aszimmetrikus viszonyoknak lettek kiszolgáltatva, s így

csak a nagy, országos kapcsolatok árnyékában fognak teret kapni, mert nem erősíti őket a várt észak-déli, magyar-szlovák közös regionalizálódás.

Fogalmazzunk reményt adóan: egy rendkívül megerősödött nagytárségi keletnyugati irányú (gazdasági, kereskedelmi) mozgást kell a jövőben észak-dél irányúvá bővíteni. Ez a határ menti kapcsolatok felvirágzásának a feltétele.

A régiófejlesztés teret megosztó szerepéről

A szakirodalomban elfogadott az a nézet, hogy vannak természetes, szerves úton létrejött régiók és vannak szándékoltan, állami-politikai akarattól létrejött régiók. Emiatt a kettősség miatt beszélünk regionalizálódásról, amikor az alapvető társadalmi-gazdasági folyamatok, érdekek alapján a települések, kisebb-nagyobb téregységek között magas fokú integráció jön létre és beszélünk regionalizálásról, amikor intézményi szinten irányított és szabályozott közigazgatási-politikai folyamatról van szó (Süli-Zakar 2003).

Tulajdonképpen visszajutottunk a bevezetőben említett kettősséghez, csak most a valóságos, a térben zajló folyamatok és nem a kutatás szempontjából. A szerves, valamilyen szempontból homogén régiók kifejlődése, megerősödése, tervezési-cselekvési együttműködése a fejlett piacgazdaságokban megfigyelhető folyamat. A szándékolt regionalizálás különféle módozatai pedig inkább Európa keleti felét jellemzik, ahol a mintakövetés, a fejlettek utolérésének igénye jelenti a kényszerítő erőt.

Az újonnan csatlakozott országok mindegyikében közigazgatási reformok keretében formálták meg felsőbb politikai akarattal az új fejlesztési régióhatárokat, megszeménően szem előtt tartva az Európai Unió tanácsait. Példa rá az önkormányzatiság jegyében 1998-ban megreformált lengyel igazgatási szerkezet, ahol részben a régi lengyel hagyományokat élesztették fel, részben azokat szakították szét, amikor létrehozták az új 16 vajdaságot, tulajdonképpen tervezési régiót, ahová hatalmi jogokat is telepítettek. Rendkívül fontos az a körülmény is, hogy a történelmi Lengyelország területéhez képest nagyhatalmi önkénnyel egészen más helyen hozták létre az új államot. Egy sok évszázados regionális fejlődést szabdaltak fel, toltak arrébb néhány száz kilométerrel. Igen nehéz ebben az esetben államról és (régiókból építkező) országról beszélni (Illés 2000).

Ilyen a magyar tervezési-statisztikai régiók ügye is, mert meglévő közigazgatási egységeket vontak össze hatalmi akarattal. Még emlékszünk az 1990 után spontán módon kialakult kistérségi szerveződésekre is, amelyeket az 1996-os önkormányzati törvény tört bele a statisztikai kistérségek rendszerébe. 1998-ban a statisztikai régiók kialakításakor pedig elsődleges cél volt, hogy NUTS II régióként stabil alapjává váljanak az európai regionális statisztikai megfigyelési rendszernek. Magyarország esetében is rendkívül fontos körülmény, hogy az 1920-as békeszerződés olyan határokat kényszerített ránk, amelyeknek alig volt köze a természetes regionális folyamatokhoz. A vonzáskörzetek szétszabdálására szomorú példákat tudunk felsorolni.

A történelmi Magyarország tájai közül a Felvidéknek nevezett területnek is – a népek önrendelkezésének fenn hangoztatott elvét félredobva – tőlünk függetlenül alakult a sorsa. A *Felvidék* megnevezés a 19. században jelent meg, akkor a zömmel nemzetiségek által lakott, lengyel határhoz közeli magas hegyeket értették alatta, majd 1920-tól kapott most már politikai-közigazgatási tartalmat. Azóta a mai Szlovákia területének egészét értjük alatta, beleértve a Kisalföld Dunától északra fekvő részét is (*Paládi-Kovács* 2003). Ilyen értelemben foglalta össze a Felvidékről szóló tudnivalókat *Mendöl Tibor* is (1940). Ma a Felvidék megnevezést Szlovákia szinonímjaként használjuk.

A Felvidék – a történelmi Magyarország többi régiókezdeményezéséhez hasonlóan – csak megindult a szerves, modern, polgári regionalizálódás útján, amelynek során a területén élő népek, nemzetek, csoportok nyelvi-kulturális-életmódbeli tarkabarkaságát felváltotta volna egy egységesebb regionális tudat, és a neki megfelelő (közigazgatási) régió, de annak kifejlődését már nem érthette meg. A szlovák politikai-társadalmi mozgalmak gyengesége miatt közös történelmünk folyamán nem alakult ki még a magyar megyerendszer határain belül sem olyan tagozódás, ami nyelvi elhatárolódást tükrözött volna. Voltak északon szlovák többségű megyék, de délebbre már egyre inkább a vegyes nemzetiségűek jellemzők. A nagyhatalmi erőviszonyokat kihasználva haraptak ezekhez a területekhez újabb, tisztán magyarlakta területeket, például a Kisalföld északi részét a Duna vonaláig, mesterségesen hozva létre természetes határt az új állam déli részén.

Az új csehszlovák állam határainak kijelölésekor nem valamilyen már létező szerves régió(k) meglévő, rögzült, közigazgatásilag is szentesített határaiból formáltak államhatárt, hanem létrehoztak, képezték egy új államot, amelynek részévé tettek olyan tájalemekeket, amelyekből ők maguk törekedtek régiót, társadalmi-gazdasági-etnikai-kulturális egységet teremteni. Erre azért kerülhetett sor, mert Magyarország polgári korszakbeli szerves regionalizálódása épp csak megkezdődött, de nem teljesedhetett ki.

Állításom szerint Kelet-Közép-Európára jellemző módon mesterségesen létrehozott új állam maga alakította sikeresen régióvá területét, saját hatalmi eszközeit fölhasználva. 1920 óta Csehszlovákiának, 1993 óta Szlovákiának az a fő törekvése, politikai, gazdasági célja, hogy megbonthatatlan egységgé formálja a megszerzett országot. A hatalmi érdek rajzolta meg ennek az új államnak a határait, és az új állam maga jelölte ki új belső területi egységeit. Maga az új állam akaratlagosan hozott létre egy olyan gazdasági térstruktúrát, amely tér mára egy egymást kiegészítő ipari-szolgáltató és egy többnyire mezőgazdasági termékeket előállító komplementer félből tevődik össze.

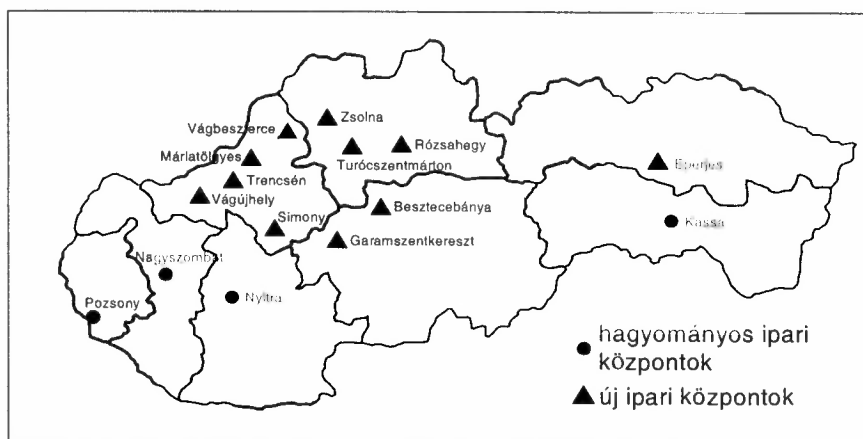
Az alábbiakban ezt a komplementer, azaz egymást kiegészítő és ezért egymáshoz szorosan kapcsolódó, összefonódó két gazdasági térfelet mutatjuk be.

Csehszlovákiában az állam megalakulása után egy olyan tartományi rendszer jött létre, ahol a fejlettebb cseh–morva országrészt szolgálta ki a kevésbé fejlett keleti tartomány. A polgári korszakban felhalmozódott szlovák sérelmek miatt a kommunizmus évtizedei alatt a terület- és településfejlesztési politika hatására új térségi

megoszlást kellett kialakítani. A szlovák területeken is erőltetett iparfejlesztés (bányászat, nehézipar, hadiipar) párosult a városfejlesztéssel, aminek a célja a rendszerhű munkásosztály (és értelmiség) kialakítása volt. A szlovák országrész fejlesztésére elsősorban az 1970-es évekig volt jellemző a viharos gyorsaság. Az erőltetett iparosítást politikai és stratégiai okokkal magyarázhatjuk. Politikai cél lett a szlovák országrész elmaradottságának felszámolása, katonai stratégiai cél volt a hadiipar fejlesztése. A korábban domináló élelmiszer-, könnyű- és faipar háttérbe szorult, a hadiüzemek meghatározó részét viszont a Németországtól távoli, jól védhető Vág völgyében fekvő városokba telepítették.

5. ÁBRA

Hagyományos és új ipari központok Szlovákiában (Traditional and New Industrial Centres in Slovakia)

Forrás: Sidó (2004) alapján szerkesztette Mezei István, rajzolta Mády Máté.

Ezzel megváltozott a Felvidék korábbi térszerkezete, mert a hagyományos ipari és kereskedelmi központok jó része már a 19. században, vagy még azelőtt elvesztette korábbi jelentőségét (Selmecbánya, Körmöcbánya, Késmárk, Lőcse), más része továbbra is regionális, sőt országos jelentőségű maradt (Pozsony, Kassa, Nagyszombat, Nyitra). Viszont a nehéziparfejlesztés erőltetése új ipari központokat hozott létre: Vágbeszerce, Máriatölgyes, Turócszentmárton, Garamszentkereszt, Zsolna, Simony, Vágújhely. A felsorolásból kitűnik, amit a térkép szemléletesen mutat, hogy déli város, déli település nincs a felsoroltak között. Dél-Szlovákiában egyedül Komáromban volt a fentieknél kisebb jelentőségű hadianyaggyártás (Sidó 2004).

Ez a nehézipar nem szervesült egy általános gazdasági fejlődéshez, idegen maradt az országon belül is. Addig nyújtott foglalkoztatottságot és jólétet, amíg az ország a szovjet érdekszférába tartozott, annak elmúltával válságba zuhant a régió.

Az iparfejlesztés fénykorában zajlott le a korábbi cseh és szlovák komplementer gazdaság módosulása. A két tartomány közötti munkamegosztás megmaradt, de ekkor egészült ki egy Szlovákián belüli új megoszlással. A nagymértékű szlovákiai

iparfejlesztés hatására Szlovákián belül jött létre az északi iparvidék és a déli mezőgazdasági területek elválása. Ez a különbség fennmaradt, nem változott 1989 után sem, sőt azóta az újabb beruházások tovább erősítik ezt a megosztottságot. Épp a súlyos válságba került nehézipar, hadiipar hatalmas munkáslétszáma kényszeríti a szlovák területfejlesztést arra, hogy a válság enyhítésére ezeket a korábbi ipari központokat fejlessze. A magas munkanélküliség, a koncentráltan jelen lévő nagyszámú munkaerő foglalkoztatása kiemelt fontosságú feladat. A népességkoncentráció, a szakismeretek megléte arra sarkallja a fejlesztőket, hogy a válságból való kilábalás célterülete legyen a volt nehézipari övezet.

Ez a törekvés találkozhat az Európai Unió elképzeléseivel is. Az Unió a versenyképesség fokozására helyezi a hangsúlyt, nem az elmaradottság fölszámolására. Ez a fejlesztési elgondolás arra alapoz, hogy ha az innovációs pontokon nő a gazdaság, akkor annak lesz kisugárzó hatása.

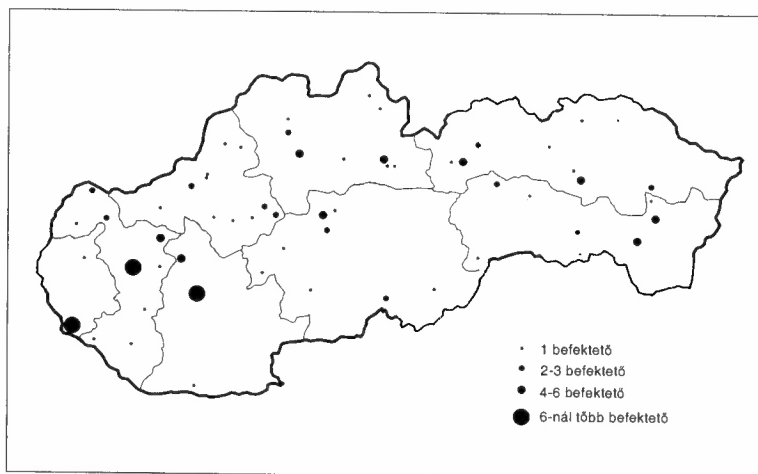
A szlovák területfejlesztés kapva kap az alkalmon, és összekapcsolja a válságos, ám magas ipari szakmakultúrával rendelkező körzetének átépítését az Unió által előnyben részesülő innovációs centrummá. Ezt a tervet megkönnyíti az a tény, hogy az EU az egész országot egységesen elmaradott *Objektív 1.* területnek tekinti, és nem tagolja tovább fejlesztési régióokra. Így szabad kezet kapott a szlovák területfejlesztés is, mert az egész ország egy célterület, azon belül pedig külső ráhatás nélkül választhatja ki a fejlesztendő területeket. Ennek következtében a szlovák Nemzeti Fejlesztési Terv sem tartalmaz belső területi megosztást, azaz nem szól régiókról.

A szlovák területfejlesztés a fentiek miatt átépíti, felújítja, konszolidálja eddigi válságövezetét. Ezt jól példázzák az épülő autógyárak és egyéb üzemek, valamint az őket kiszolgáló infrastrukturális beruházások nyomvonala. Rögzül Szlovákiában a (negyvenes) ötvenes évektől kezdve kialakított belső munkamegosztás az iparosodott, gazdasági értelemben dinamikus, jó infrastruktúrával rendelkező észak és a mezőgazdasági termékeket gyártó dél között. Ez a különbség, eltérés, egyensúlytalanság, aszimmetria azonban statisztikailag nem, vagy alig mutatható ki, mert a regionális adatok a kerületek, az önkormányzati megyék szintjén készülnek. Az ipari központok területi megosztásán pedig látszik, hogy Eperjes kerület kivételével minden kerületben van valamilyen ipari/szolgáltató létesítmény, ami a kerület egészének statisztikai képét megváltoztatja, feljavítja, illetve egy nyugatról kelet felé tartó lejtőt rajzol ki (Bucek 2000).

A térkép alapján látható egy északi irányba húzódó karéj a befektetők által kedvelt települések földrajzi helye szerint (6. ábra). A táblázat a Pozsonyi Kereskedelmi Kamara adatai alapján mutatja meg a befektetők számát kerületenként, s egyúttal azt is, hogy az illető kerületben melyik település volt a legkedveltebb helyszín a multinacionális vállalatok számára, hol hajtották végre legtöbbször beruházásukat. A három nyugati kerület (Pozsony, Nagyszombat és Nyitra) előnye vitathatatlan, hozzájuk képest a többi kerületbe csak elszórtan kerültek külföldi vállalkozások.

6. ÁBRA

*A főbb multinacionális befektetők Szlovákiában
(The Most Important Multinational Investors in Slovakia)*

Forrás: Commercial Office. Bratislava. 2004. Szerkesztette Mezei István, rajzolta Mádý Máté.

2. TÁBLÁZAT

*A főbb befektetők kerületenként, és a legtöbb befektetés helyszíne
(The Most Important Investors According to Regions and the Location
of Most Investments)*

<i>Kerület</i>	<i>Befektetők száma, db</i>	<i>A legtöbb befektetés helyszíne</i>	<i>db</i>
pozsonyi	15	Pozsony	14
nagyszombati	25	Nagyszombat	11
nyitrai	18	Nyitra	10
trencséni	15	Privigye	3
besztercebányai	13	Besztercebánya	4
zsolnai	20	Liptószentmiklós	6
eperjesi	20	Eperjes	6
kassai	19	Nagymihály	6
Σ	145		60

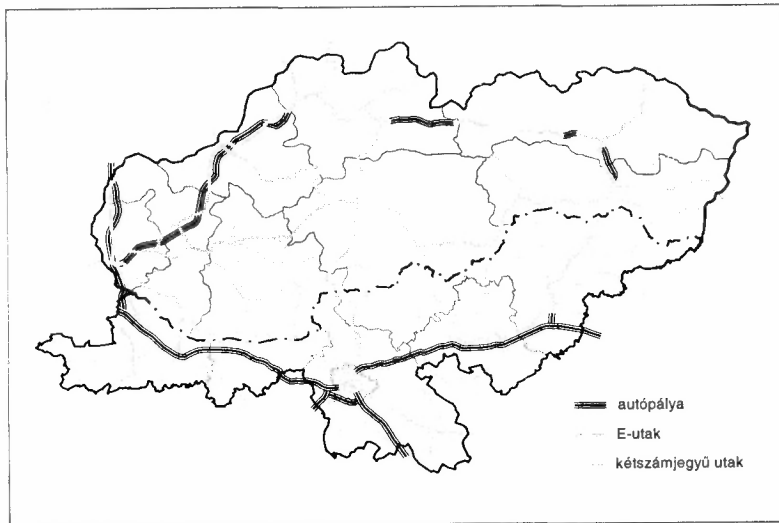
Forrás: Commercial Office. Bratislava. 2004.

Szlovákia észak–déli irányú megosztottságát érzékelteti az utak mozdíthatatlan és árulkodó hálózata. A meglévő úthálózat is kedvezőtlen volt a déli települések számára, a most épülő autópályák pedig kifejezetten hátrányos helyzetet hoznak létre, mert nyomvonaluk határozottan északi, követi a gazdaságfejlesztés által előnyben részesített területeket. Az országhatár innenső, magyarországi oldalán megépült utak nyomvonalával együtt szemlélve az úthálózatot, azt mondhatjuk, hogy a Duna mentén a magyar határ innenső oldalán kiépített, az egész ország szempontjából kedvező közlekedési, forgalmi állapotok uralkodnak, a szlovákiai oldalon viszont rendkívül

hátrányos helyzetben vannak a csallóközi települések, míg az Ipolytól keletre a határ mindkét oldalán közlekedési árnyékba kerültek a települések (7. ábra).

7. ÁBRA

*Egész Szlovákia és Magyarország szlovák határ menti megyéinek úthálózata
(Road Network in the Counties Along the Border in Slovakia and Hungary)*

Forrás: Szlovák és magyar autóatlaszok. Szerkesztette Mezei István, rajzolta Mády Máté.

A fentiekben bemutatott több évtizedes szándékolt régiófejlesztési tevékenységnek már megvannak a statisztikailag bizonyítható társadalmi következményei. A területi egységek közötti fejlettségi különbségeket közismert jelzőszámokkal szoktuk érzékeltetni. Ezek a demográfiai, a nemzetiségi, a foglalkoztatási, a képzettségi stb. mutatók, amelyeknek a segítségével szemléltethető Szlovákia észak–déli megosztottsága. Ha Dél-Szlovákiának a 16 déli járást tekintjük a két nagyváros, Pozsony és Kassa kivételével, a többi 63 járást együtt pedig Észak-Szlovákiának (Horváth 2004), akkor az így kialakított összehasonlítás jól mutatja a komplementer gazdálkodás következményeit. A déli járások mezőgazdasági jellegűek, az északibb járások iparosodottabbak. A két nagy város az északiak adatait is nagy mértékben módosítja, mert esetükben a szolgáltatások szerepe országosan is kiemelkedő központi feladataik ellátása miatt, ennek megfelelően jelentősen kisebb a mezőgazdaságban és az iparban foglalkoztatottak aránya. Ugyanez a helyzet a képzettséget tekintve is, a két városban nagyobb az iskolázottabb népesség aránya. A déli 16 járás lakosai hátrányosabb gazdasági viszonyok között élnek, amely hátrányos gazdasági viszonyoknak már megvannak a demográfiai, a foglalkoztatási, a képzettségi következményei.

3. TÁBLÁZAT
Az észak–déli megosztottság főbb mutatói Szlovákiában
(The Most Important Indicators of the North–Southern Division in Slovakia)

		Észak-Szlovákia, 63 járás			Dél-Szlovákia, 16 járás			Szlovákia	
		fő	%	szórás	fő	%	szórás	%	szórás
Foglalkoztatottak	mezőgazdaság	89053	4,40	3,24	59900	7,96	2,73	5,38	1,98
	ipar és építőipar	573148	28,32	7,00	188766	25,10	4,22	27,54	6,72
	szolgáltatások	1361318	67,27	7,27	503412	66,94	4,60	67,08	7,52
	összes	2023519	100,00	0,00	752078	100,00	0,00	100,00	0,00
Iskolai végzettség	középfok	1045497	26,46	3,14	347712	23,48	1,90	25,65	1,93
	felsőfok	343994	8,71	2,99	85776	5,79	1,80	7,91	3,68
Gyermekkorúak	16 év alattiak	798942	20,22	3,13	290582	19,62	1,70	20,07	2,49
Nemzetiség	szlovák	3725153	94,27	7,26	929498	62,81	19,17	85,79	10,23
	magyar	41790	1,06	2,75	489291	33,06	19,82	9,68	10,84
	cigány	56741	1,44	2,11	33218	2,24	2,12	1,67	1,64
	Népesség	3951421	100	0,00	1479859	100	0,00	0,00	0,00

Forrás: Népszámlálás 2001. Štatistický úrad SR.

Fontos megjegyeznünk, hogy az ellentétesnek mondható karakterű tájakat (az északi iparvidéket és a déli mezőgazdasági tájat) a közigazgatási beosztás észak–déli irányban kerületekbe zárja, a fejlesztésekkel kialakított vonzáskörzeteket észak–déli irányban fölszeleteli, az összetartozó tájakat szétszakítja, kerületi határokkal rácsozza be az országot.

A közigazgatás teret megosztó szerepéről

A Kárpát-medence, így Szlovákia belső viszonyait sem csak a gazdasági kapcsolatok formálják, hanem akaratlagos politikai cselekvések is, amelyeknek az ereje, hevessége nem változott az időben. A szlovák nép államalakítása hasonlóan a többi európai államalakításhoz, más népek, jelen esetben a magyarok rovására történt és történik. Ahogyan a német egységet az osztrákok és a franciák ellenében sikerült megvalósítani, ahogy az olasz egységet az osztrákok ellenében, úgy a korábban nem létező szlovák államot a magyarok ellenében valósították meg. Mivel a szlovákság nemzetté válása gyenge előzmények után ténylegesen a 19. század második felében kezdődött, irodalmi nyelvük, önálló nemzetiségük elfogadtatása pedig sláv testvér-nemzeteik részéről is vitás volt, emiatt politikai értelemben szükség volt és szükség van ma is egy olyan közös ellenségképre, amely segít ezt az egységet megteremtteni, egybetartani. A szlovák politika mind a mai napig ennek a régi, harcias felfogásnak és cselekvésnek a rabja. Ez fejeződik ki a közigazgatási határok alakításában is. Mivel ezt a témakört részletesebben kifejtettük korábbi dolgozatainkban, itt csak egy rövid összefoglalás erejéig érintem ezt a témát (*Hardi–Mezei* 2003a, 2003b).

A cseh/szlovák politika az új állam megalakulásának pillanatától, 1920-tól kezdve használja nemzeti célja megvalósításához, a különféle nemzetiségű országlakosok asszimilálásához eszközként a közigazgatást. Csehszlovákia, az új soknemzetiségű állam, sem ideológiájában, sem igazgatási rendszerében, sem mindennapi gyakorlatában nem vállalta fel ezt a soknemzetiségű állapotot, sőt a cseh nacionalizmus törekvése az volt, hogy egynemű, egynemzetiségű, azaz csehszlovák nemzetiségű államot hozzon létre. Az új állam erős cseh nacionalizmusára (és a szlovák félgyengeségére) volt jellemző, hogy a szlovákok nemzeti létét is csak hosszú küzdelem után kezdte elismerni. Mindenesetre az új állam saját hatalmának kiépítése, folyamatos erősítése és a nemzetiségek gyengítése érdekében nagy gyakorisággal változtatta közigazgatásának területi felosztását.

Az igazgatási reformok a kommunista diktatúra bukása után, a rendszerváltás kezdeti reformlépései után (önkormányzatiságot kaptak a települések) egy időre abbamaradtak, mert a csehszlovák belpolitika legfőbb eseményévé a szlovák nacionalisták elszakadási törekvése vált. Az 1993-ban függetlenné vált Szlovákia a nacionalisták központosító elvei alapján fogott hozzá a közigazgatás megreformálásához. 1996-ban új közigazgatási beosztás született.

Az akkor uralkodó szlovák nacionalista pártok a közigazgatási rendszer átalakításával egyrészt egy központosító politika szervezeti rendszerét akarták kiépíteni, másrészt pedig az ellenzéki választási körzeteket akarták megosztásukkal gyengíteni. Mivel a reformok legkövetkezetesebb hívei a (szlovák) kereszténydemokrata ellenzék és a magyarokat képviselő politikai pártok voltak, a magyarok megosztását több érdek is, nemzetiségi és pártpolitikai érdek is indokolta. A közigazgatás szervezésében a választási-nemzetiségi ellentétek mögött a központosítani akaró nacionalista és a racionális, a reformokat végrehajtani szándékozó modernizációs politikai csoportosulások ellentéte húzódott meg és húzódik meg mindmostanáig. A szlovák nacionalisták és racionalisták szembenállása, illetve – bármilyen furcsa is, de – összjátéka mögött a közigazgatási reformok során a nacionalista központosító hatalmi törekvés győzött a demokrácia alapelve, az önrendelkezés helyett.

Míndez azt mutatja, hogy Szlovákia még mindig nemzetiségi problémákkal küszködik, erejének jó részét még mindig arra pazarolja, hogy minél hamarabb megfeleljen az egységes nemzetállam kritériumainak, és csak ez után tartja fontosnak a maga számára a települések, a népesség, a lakosság kisebb-nagyobb csoportjainak önrendelkezését. A közigazgatás nacionalista célú változtatása szétszabdálja a hagyományos kötődéseket, az összetartozás oly fontos szálait, fölösleges feszültségeket kelt a lakosokban, elvonja a figyelmet a jóléti társadalom építésétől, gátolja a társadalmi-gazdasági igényeknek megfelelő regionalizálódást.

Összefoglalás

Dolgozatunkban bemutattuk azokat a nemzetközi gazdasági folyamatokat, amelyek új piaci mozgásokat kényszerítettek a Kárpát-medence népeire, új politikai határok közé törve a munkamegosztás addigi egységét. Ezt rögzítette a cseh/szlovák politika, amely az új határokon belül teremtett 1920-tól immár saját területein belül tartós, Magyarország, illetve a Kárpát-medence többi része felé inkább zárt, mint nyitott munkamegosztást. Az elszakadást kikényszerítő szeparatív törekvések mozgatórugója a nacionalizmus volt, amely a maga szempontjából egy zárt, teljesen logikus és racionális társadalmi-gazdasági rendszert hozott létre, amely immár önálló és önjáró régióként funkcionál, Tóth József kifejezéseit használva sikerült az *államot* és az *országot* egységbe forrasztaniuk. A Kárpát-medence (sajnos) megszűnt egy nagy régiónak (ismét Tóth József kifejezésével élve *országnak*) lenni, Szlovákia a maga nacionalista szempontjából nézve sikeresen kiszakadt ebből a nagy egységből, és ezek újbóli regionális összefűződésére igen kicsi a remény.

Magyar-szlovák viszonylatban a határ menti területek emiatt mindkét országban megmaradnak perifériának (illetve a Duna menti sáv Magyarországon dinamikus összekötő sávnak Nyugat-Európával, anélkül, hogy a Duna északi partját sikerülne újból vonzáskörzetének részévé tennie), amely periféria az esetleges területfejlesztési pályázatok mindig alacsony összegéből lesz kénytelen bizonyos fejlesztéseket elérni, de amely fejlesztések hatására ezek a perifériák sosem fogják elérni az országos dinamika nagyságrendjét. Így a jövőben a sokkal szerényebb mértékű, és a szlovák politika által ellenőrzött határ menti kapcsolatok fogják jelenteni az együttműködés új formáját.

Szlovákia belpolitikai élete tele van belső bizonytalansággal. Ennek alapját az adja, hogy önálló államisággal, saját nemzetállammal történelmi értelemben rövid ideje bír. A szlovák nép eddigi történelme során mindig nagyobb és fejlettebb országok népeinek közösségében élt, nemzeti-politikai önállóság nélkül, emiatt nem szerezhett elegendő (demokratikus) tapasztalatot a politikai élet szervezésében. Társadalma és gazdasága is fejletlen volt abban az értelemben, hogy a szlovák nép szállásterülete mindig a nagyobb országok (Magyarország, Csehszlovákia) perifériáját jelentette. Ezekben az országokban a társadalmi-gazdasági-kulturális központok, elsősorban a városok lakói a domináns nemzet képviselői voltak, így tehát a tulajdonosok, a vezető tisztviselők magyar, illetve cseh származásúak voltak, vagy olyan szlovákok, akik ezekhez a nemzetekhez asszimilálódtak.

Ez a gazdasági-politikai tapasztalatlanság magyarázhatja azt az erős etnocentrikusságot, ami cselekedeteiket mozgatja. Ez az akadályja annak, hogy az önállóság, sőt a demokratikus viszonyokat szorgalmazó nemzetközi körülmények ellenére sem tudnak egyelőre egyenrangú kapcsolatokat kialakítani az országalkotó más nemzetiségekkel. Politikai életük középpontjában folyamatosan nemzeti létük veszélyeztetettsége áll. Az a félelem mozgatja a szlovák politikai erőket, hogy elveszítik nemzeti identitásukat, hogy elveszítik területeiket. Ez a szlovákokban meglévő félelem agresszivitásban nyilvánul meg, ami a más nemzetiségekből védeke-

zést, mégpedig egyik végletként elköltözést, másik végletként asszimilációt vált ki. Ez a magatartás fölerősödik olyan korszakokban, amikor a kisebbségben élők felé a nemzet nagyobb része nem nyújt védő kart.

Az Európa egyesítéséért fáradozó kereszténydemokrata politikus, *Robert Schuman* (1991) egyik írásának ez a címe: *Európa szétदारaboltsága idejétmúlt abszurditássá vált*. Vajon mondhatjuk, hogy a Kárpát-medence szétदारaboltsága idejétmúlt abszurditássá vált? A győztes Franciaország a legyőzött Németországgal kereste a megbékélés lehetőségét. Az évszázadok óta tartó egymás elleni könyörte-len harc módszerét akarta felváltani a győztes ország az együttműködésre. Robert Schuman Konrad Adenauerrel összefogva keresett és talált egy olyan Achilles-pontot, ahonnan kiindulva megkezdték az Európai Unió fölépítését. Ez volt a Szén-és Acélközösség megeremtése. Ami korábban ádáaz gazdasági-kereskedelmi viták tárgya volt a két szomszédos nép között, ettől kezdve jelképesen is és valóságosan is az együttműködés kiindulópontja lett.

Ismét fogalmazzunk reményt adóan: a határ menti sok apró kapcsolatnak, jelképes és tényleges hídpítésnek, ösvények, utak felújításának, a testvérvárosi és civil kapcsolatoknak, az eurorégiók együttműködésének kell, hogy legyen eredménye. Régiók közötti, önrendelkezésen alapuló együttműködés.

Irodalom

- Benko, G. (1997) A regionális fejlődés útjai: globálistól a lokálisig. – *Tér és Társadalom*. 2. 1–16. o.
- Bilek P. (2004) *A korábbi bővítések tapasztalatai Magyarország számára: külkereskedelem*. ICEG Európai Központ. 6. Munkafüzet. www.iceg.org
- Bucek, M. (2000) Depressed Regions – or Depressed Regional Policy? 10 years of Slovak experience. – *Informationen zur Raumentwicklung*. 7–8.
- Griffith, A. (1904) The Resurrection of Hungary: A Paralell for Ireland.
- Horváth Gy. (1998) *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Hardi T.–Mezei I. (2003a) A racionalizmus és a nacionalizmus küzdelme. Eurorégiók a magyar–szlovák határon. – *Comitatus*. szeptember. 67–74. o.
- Hardi T.–Mezei I. (2003b) A szlovák közigazgatás és területfejlesztés aszimmetriái. – *Tér és Társadalom*. 4. 143–164. o.
- Horváth Gy. (szerk.) (2004) *Dél-Szlovákia*. MTA RKK–Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Illés P. A. (2000) A lengyel közigazgatási reform kritikája. – Bárdi N. (szerk.) *Konfliktusok és kezelésiük Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 245–260. o.
- Magyarország exportpiacai*. 4. füzet, Csehszlovákia. A Magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal Kiadványa. Bp., 1934.
- Mendöl T. (1940) *A Felvidék*. Magyar Szemle Kincsestára, Budapest.
- Paládi-Kovács A. (2003) *Tájak, népek, népcsoportok*. Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schuman R. (1991) *Európáért*. Pannónia Könyvek. Fordította: Tót Éva.
- Sechster Periodischer Bericht über die sozio-ökonomische Lage und Entwicklung der Regionen*. In: http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/toc_de.htm
- Sidó H.Z. (2004) Szlovákia gazdaságának változásai és területi jellemzői. – Jobbágy I. (szerk.) *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságföldrajzához*. Pont Kutatóintézet, Komárom. 51–91. o.
- Süli-Zakar I. (szerk.) (2003) *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Tóth J. (2002) Államok és országok az egységesülő Európában. – Szónoknő Ancsin G. (szerk.) *Határok és az Európai Unió*. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia. Szeged. 8–17. o.